

ז'קלין כהנוב : עדות בנוער

כדי להכיר את העדות הספרדיות והמזרחיות של ישראל כדאי יהיה לבדוק אותן על רקע השינויים שחלו בעדות המזרח במשך המאה שעברה. הדבר שהיה אפייני לפחות לעדות העירוניות של מזרח-הים-התיכון היה עובדת התפתחותן מחוץ למסגרת המיושנות של העבר לקראת התמערבות שנשארה בכל זאת מעוגנת באדמת האסלאם. תהליך זה של התמערבות רחוק הוא מסיימו, אף כי מהלך המאורעות הטו אותו למסלול חדש באורח אכזרי למדי. במדה שיצוריי־אנוש בוחרים בחירתם ביודעים, הרי בחרו העדות האלו בהתמערבות במזרח גופו, ומעטים למדי היו אלה שפיקפקו בכך שהאסלאם גם הוא עתיד לשדד מערכותיו כדי להתאים עצמו לעולם המערבי. מאז באו גילגולים רבים, שהביאו עמהם — בתוך שאר דברים — גם את קץ הסימביו־זה היהודית־הערבית.

התמערבות זו נתלוותה תסיסה עזה של ישובים יהודיים במרכזי פעילות חדשים עד שבה פיזור חדש והפסיק התפתחות זו. שלפי כל הסימנים נראתה הרת־עתידות. ההתמערבות היתה בראש וראשונה פעלה של חברת כל־ישראל־חברים, שהפיצה חינוך בעל אוריינטציה צרפתית ועודדה נטיית־רוח חדשה, פתוחה יותר לעולם החיצוני. בעקבות יזמתה של כ"ח באו עוד הרבה יזמות. במצרים, הארץ בה נולדתי, המשיכו בתי־הספר של הקהילה היהודית במפעלה של כ"ח, ונוסף על כך היו בתי־הספר החילוניים והדתיים — צרפתיים, אנגליים, איטלקיים ואמריקאיים — מושכים אליהם הרבה תלמידים יהודים, כשהם מביאים עמהם התמערבות קוסמופוליטית למדי באפיה מכוח הריבוי והשוני של הזרמים שהתערבבו בהם.

סקר חטוף של העדה היהודית במצרים יש בו כדי להבהיר התפתחות זו בכיוון המערב, שכן מאז פתיחתה של תעלת־סואץ ב־1869, וכמעט עד לשעת הלאמתה על־ידי הקולונל נאצר ב־1956, היתה מצרים ארץ־הבחירה שבה התנהל מיזוג בין יסודות שונים מתוך היסודות הפעילים ביותר של כל הקהילות היהודיות מחופי הים התיכון ומן המזרח התיכון. בכל מקום נפרדו תאים משפחתיים מן הגרעין של קהילת־המוצא שלהם ופנו אל מרכזים חדשים, כגון מצרים, ושם העמידו טיפוס חדש של קהילה יהודית ימתיכוננית, מקורית ועתירת־חיים מכוח המזיגה שהיתה מתהווה שם בין מזרח למערב. גם אם אמנם באה ההיסטוריה ועל־ידי שילוב התוצאות של מלחמת הערבים בישראל ושל חרפת הלאומנות הערבית חוללה יציאת־מצרים חדשה, כדאי וכדאי להזכיר אותו דחף יוצר שבו השקיעו כל עדות־המזרח חלק מכוחותיהן החיוניים, לפי שברי לנו כי פרשה זו העידה על חיות שאין להטיל בה ספק.

מצרים היתה קרקע המיפגש והמזיגה העיקרית של יהודים שבאו מסוריה, מלבנון ומעיראק, מיוון ומתורכיה, מאיטליה ומצפון־אפריקה, וכן גם, בעיקר לאחר מלחמת־

העולם הראשונה, מאירופה המזרחית, בפרט מרוסיה. האוכלוסיה היהודית במצרים לא מנתה אלא 5,000 נפש בעת מסעו של נפוליאון, לדברי לייב בספרו הידוע, "המצרים החדשים". ממחרת מלחמת-העולם השניה מונה היתה בין 80 ל-100 אלף, וחיטולה חל בד"בכד עם הלאמתה של תעלת-סואץ. תקופת-הזוהר של עדה זו, שהיא יוצאת-מגדר-הרגיל בשוני שבה, ארכה כ־50 שנה, פחות מתקופת-חיי הרגילה של ילוד-אשה. רוב אלה שנקברו בה נולדו במקומות אחרים, ורבים מאלה שנולדו בה גרים עכשיו במקומות אחרים, בצרפת, באנגליה, באיטליה, בברזיל, בארצות-הברית, בקנדה — וכמובן בישראל, אשר בה מצויים כיום כ־30,000 יהודים מיוצאי מצרים.

יכולים אנו ללמוד על התמורה התרבותית ששינתה את פניה של קהילה זו אם נעקוב אחרי התפתחותה משך שלושה או ארבעה דורות. אם ארשה לעצמי להעלות כאן את קורות משפחתי שלי, הרי זה משום שהיא משקפת היטב למדי את הזרמים והמאורעות אשר הביאו בכנפיהם שינויים כה רבים במרוצת המאה שעברה.

הנה כך ישבה משפחת אבי בעיראק משך מאות-בשנים. לעתים קרובות שמעתי את אבי אומר כי ראשיתה של קהילת יהודי עיראק נעוצה בגלות-בבל, ושמבחינה היסטורית היא הגולה החשובה ביותר בזכות התלמוד הבבלי ובזכותו של ר' סעדיה גאון, ששבר את הפטירה הקראית. בדומה לרבים מבני-ארצו חש מידה של גאנה על העובדה שאבות-אבותיו אלה מעולם לא עברו את הים אף לא ישבו בספרד. בעיראק היו אותן משפחות מתחתנות ביניהן, והכל היו קרובי-משפחה במידה זו או אחרת. סבי מצד אבי, יעקב, בדומה ליהודים אחרים מעיראק ומסוריה, היה מממן את השייך-רות ששימשו אז אמצעי יחיד לחילופי-סחורות בין המערב למזרח. פתיחתה של תעלת-סואץ, ופיתוחן של דרכי-תחבורה חדשות, החריבו את הסחר הזה והיו מן הסיבות להגירתם של בני הקהילות האלו לאנגליה ולמצרים.

בבגדאד באה הדחיפה הראשונה להתמערבות בשנת 1880 לערך, בזכות בתי-הספר של כ"ח. חידוש אחד שהנהיגה חברת כ"ח היה זה שהקימה כיתות לבנות, וכאשר שלח סבי את בנותיו ללמוד שם עורר הדבר שערוריה בקהילה.

סוחרים יהודים כדוגמת סבי הכניסו את מוצריהן של המטוויות האנגליות, בפרט אריגי-כותן, לשוקי המזרח, והם היו בין סוכני התפשטותה הכלכלית של בריטניה-הגדולה. לעתים קרובות גם היה אחד מבני-המשפחה קובע מושבו במאנצ'סטר כקונה קבוע, וכך גם עשה אחד מדודי. יצוין כי הפנייה אל הקיסרות הבריטית נסתמנה עוד קודם-לכן, ונזכיר בקשר לכך את גדלה ופריחתה של קהילת יהודי בומביי, שהם מיוצאי עיראק. מצרים, שנעשתה ממעוזיה של הקיסרות הבריטית, משכה אליה גלים-גלים של קבוצות משפחתיות מן הקהילות האלו שבמזרח.

היו עוד מניעים שהמריצו את הנדידה הזאת. כאשר שאלתי את אבי מדוע עזבו את עיראק, משיב היה שהיה זה מן התכונה לבחור בסדר, בצדק ובבטחון אשר להם ערבה בריטניה-הגדולה מאשר להמשיך בקיום עלוב בצל השחיתות ושרירות-הלב של מושלי עיראק התורכיים. בתוך המשפחה מדברים היינו בשמץ בוז על הקרובים

שנשארו בעיראק, וכאשר היו באים אלה למצרים נראו לנו טרדניים, וקצת מצחיקים, או, כמו שהיינו אומרים אז, "מפגרים".

משך זמן־מה התנהלו הדברים מחיל אל חיל, אך אם גם רבות מן המשפחות האלו אשר נזשבו לא־מפבר במצרים הסתגלו למערב תחילה במכרן את מוצריה, הרי עדיין לא תפסו את מלוא היקפה של המהפכה הטכנולוגית אשר ממנה כוחה ועצמתה של אירופה. בקטנותיה היתה השאלה מטרידה אותי: משתמשים היינו ברפכות, בטלפונים ובמכוניות בלי לדעת מי המציא את המכונות האלו ואיך מיצרים אותן.

רמת ההשכלה, שבמצרים היתה משתפרת והולכת בלי הרף, פתחה אפשרויות לגיוונם המודרג של משלוחי־היד, אבל רק ניבוי של יעקב הזקן הסתגלו במלוא המידה למהפכה התעשייתית, רק הם למדו באוניברסיטאות וראו בכך דבר טבעי והכרחי. דרושה היתה תקופה של הכשרה, של מעבר — שלמעשה הצריכה שלושה או ארבעה דורות בתנאים הכלכליים הנוחים שמהם נהנינו במצרים — עד שתתאפשר התמורה הזאת.

קהילת היהודים של עיראק נעלמה בינתיים כמעט כליל, ובניה, שנתפזרו במשך כמה עשרות שנים, מתמזגים והולכים כיום בעדות אחרות. יוצאי־חלציהם של אלה שנושבו באנגליה לפני מלחמת־העולם הראשונה או מיד לאחריה גאים על היותם יהודים אנגלים. אחרים, שיצאו מעיראק או ממצרים, מתאחזים בארצות־הברית, ושם הם משתלבים ביהדות האמריקאית. ולבסוף, מאז מלחמת הערבים בישראל, באו לישראל 100,000 יהודים מעיראק, הרבה מן המשפחות האלו הפוזרות מקיימות ביניהן קשרים רצופים, אבל העובדה עומדת בעינה שהן משתלבות בדפוסים חדשים, שונים מאד מאלה של העבר, אשר, חוץ מאשר אולי בישראל, כבר אין בהם כמעט ולא־כלום מן המזרחי.

משפחת אמי מוצאה מתוניסיה. שם היו מדברים איטלקית וניב יהודי־ערבי עסיסי. אף שבקרוב יהודי תוניסיה מצוי למדי הטיפוס הֶבְרָאִי, נוהגים הם להתפאר באבות־קדומים שבאו מספרד. ממונאסטיר, העיר שבה התגוררה המשפחה, יצאו אבי־אמי ואָחיו הבכור לתוניס, ושם התפרנסו למחייתם כרוכלים זעירים. היה הדבר בראשית הכיבוש הצרפתי. עניינם היו, וכמעט נבערים־מדעת, ורק בדי־עמל קראו מעט עברית. כנגד זאת היתה בהם רוח של יזמה, וכיון שעשו חיל הקימו בית־מסחר כל־בו, שבו נמצאה תעסוקה לכל המשפחה שאותה הביאו ממונאסטיר. רק הצעיר באחים הלך לבית־הספר של כ״ח ולימים השתקע בפאריז, מקום שם היה סוכן־הקניות של בית־המסחר. יוצאי־חלציו הם כיום הענף הצרפתי של המשפחה.

החל מן הדור של אמי היו הכל הולכים לבית־הספר, הן בתוניסיה הן במצרים, מקום שאליו העתיקו האחים את משפחותיהם ואת בית־מסחרם, כאשר שאלו אותם לסיבת העקירה הזאת היו משיבים שקרוב צעיר שלהם, מורה בכ״ח, הורה זמן־מה במצרים, והוא סיפר להם נסיים־ונפלאות על אותה "ארץ השפּע". אפילו בלי דעת אל־נכון היכן היא אותה ארץ, התישבו במצרים.

בקטנותי התרשמתי מן העובדה כי אבות־אבותי, כשהיו באים לבקר זה אצל זה

ברוב־טכס, לא היתה להם לשון משותפת, ושאני, שדיברתי צרפתית ואנגלית, הבינותי אך בדוחק את לשונותיהם.

השינויים שהתחוללו בין דורם של אבות־אבותינו לבין דורנראנו מופלאים היו כל־כך בעיני אחותי ובעיני עד שלפעמים היינו שואלות את הורינו מה היה קורה לנו אילו התחתן כל אחד מהם עם מישהו "מאותו סוג ומאותה ארץ". משיבים היו לנו — ודבר זה הוא אפייני לקהילה היהודית של מצרים בעת ההיא — ששאלה זו לא נתעוררה כלל, שכן אנחנו הננו דווקא תוצאה של תערובת. אומרים היו לנו שילדיהם של נישואי־תערובת הם מוכשרים יותר וחזקים יותר מילדיהם של נישואים "בין דודנים" המביאים לידי התנוונות, וכי טוב הוא "לרענן את הדם" בנישואים מעורבים. בתחילה היתה המזיגה הזאת מיוחדת כמעט אך ורק לחוג הספרדי־המזרחי, והקהילה האשכנזית הקטנה, שדרך־כלל היתה דוברת רוסית ושקועה במרץ רב בפעילות ציונית, נשארה מבחוץ. אבל הילדים לומדים היו באותם בתי־ספר צרפתיים; לפעמים גם היתה הציונות מקרבתם זה לזה, ובדורי שלי היו הרבה שטחי־פעילות משותפים והרבה מקרים של נישואים בין בניהן של שתי העדות האלו.

אפשר היה לומר כי קבוצות קטנות אלו שנתלשו מקהילות־האב שלהן חשו צורך להיחלץ מן המסגרות הקפואות של העבר, לא רק בדרך ההתמערבות אלא גם בדרך היתוכם של היסודות השונים האלה לכלל קהילה אחת מורחבת, פורחת, שבהלך־נפשה נשארה קרובה ליהדות הספרדית אלא ששאבה חיות מן הזרמים הבאים מאירופה. לאמיתו של דבר היתה משיכה זו לאורח־חיים חדש חשובה לליכוד הקהילה החדשה הזאת לא־פחות מן הבסיס היהודי המשותף. קודם־כל לא היו קבוצות אלו גדולות עד כדי לקיים אוטונומיה קהילתית; המוסדות — בתי־החולים, בתי־הספר, מפעלי החסד — היו שייכים לקהילה כולה, ובראשם עמדו המשפחות היהודיות העתיקות של מצרים, בקרב המהגרים החדשים האלה התחוללה במהירות רבה למדי דיפרנציאציה כלכלית, חברתית ותרבותית. משפחות הבורגנות החדשה הזאת לא די שלא ביקשו להשיא את ילדיהן בתוך קהילת־האב שלהן עצמן אלא אף מתחפמות היו לשדך שידוכים שמירב היתרונות האפשריים בצדם מבחינת האושר, הקשרים החב־רתיים ושיעור האירופאיזציה, שנחשבה בעיניהם עד מאד.

בעצם היו שני סוגים של נישואים, האחד בין בני־זוג שנולדו באותו מקום אלא שלאחר־מכן ישבו בארצות שונות והשני בין בני־זוג שנולדו לעדות שונות אלא שהשתייכו לאותה עדה מתהווה. באמצעות סוגי נישואים אלה, שהיו אַנדוגאמיים כלפי לא־יהודים אך אַקסוגאמיים ביחס לעדות־המוצא השונות, התרקמה קהילה חדשה, בדורות שלאחר־כך התהזקה בעצם המגמה לאַקסוגאמיה, ומרובים היו הנישור־אים בין נוצרים ליהודים.

הקהילות העירוניות של צפון־אפריקה היו חדורות, אם גם בסגנון קוסמופוליטי פחות, אותה שאיפה להתמערבות, והסתמנו ניצנים של מזיגה בין יהודי המקום ליהודים צרפתיים, מזיגה הנמשכת עתה בצרפת גופה. כל הדורות האלה, בהקשרים שונים ובמידות שונות, היו דורות של מעבר בעלי תרבות מעורבת.

משבר היהדות הספרדית-המזרחית, מן המגרב ועד עיראק, נובע בחלקו מן העובדה שתהליך התמורה התרבותית שבו היתה נתונה נפסק לפתע. תחת להמשיך בכיוון הנבחר של התמערבות באסלאם עצמו, היה הכרח לשנות כיוון באמצע הדרך, לגשש אחר אפשרויות-מוצא חדשות. הקהילות הישנות של העולם המזרחי התפוררו כולן או בחלקן, אם מחמת גירושים אם מחמת רגש של חוסר-בטחון בעתיד ואם מחמת לחץ ההמונים העניים, או אף מחמת סירובן של שכבות העילית החדשות להשתלב בזרמי הלאומנות הערביים ובתרבות הערבית, לאחר שכל המאמץ הקיבוצי שלהן מכוון היה עד אז להתמערבות.

בעקבות הפיזור החדש הזה רבים מאתנו חשים הרגשה של אבדן-דרך, ולכאורה דומה כי היהדות הספרדית-המזרחית עוברת-רבטלה מן העולם. בפזורה היהודית בכללה כל אחד משתלב בעדה חדשה, ובעצם גם בקלות רבה למדי. בישראל עדיין משתמרת היהדות המזרחית, אך רובה מורכבת כאן יסודות מן הפחות מפותחים שבקהילות העבר. בלי לכפור בתרומה החיובית של ההתמערבות ורוח החידוש שהיא מביאה עמה, יש לציין גם את התוצאות החמורות, בייחוד במה שנוגע לישראל, הניבעות מן העובדה שההגירה באה בחיפזון בטרם תספיק התמורה התרבותית להתגבש ולהקיף את כלל ההמונים העירוניים היהודיים ואת הקהילות הקטנות הנידחות, שהדחף להתמערבות לא הספיק לפעול בהן כמעט. נזכיר כאן לדוגמה, בתוך השאר, את היהודים התימנים, את הפורדים, ואת "בני-ישראל" שבדרום-הודו. פיזור חדש זה בא לעולם בשעה של ניתוק בין הבורגנות ובעלי המקצועות החפשיים שהסתגלו למערב, מצד אחד, ובין ההמון הפשוט של היהודים שהוסיפו להיות במסגרותיהם המסורתיות, מצד שני. כתוצאה מכך שמו האמידים פניהם בעיקר לארצות שונות במערב, ואילו רובם הגדול של העניים, הפחות מותאמים לעולם המודרני, שמו פניהם בעיקר למדינת-ישראל. לשונן של השכבות העליונות נעשתה אנגלית או צרפתית, והסתגלותן למערב נתלוותה לעתים קרובות מהליך של דה-יודאיזציה. לכאורה דומה שאי-אפשר היה לרכוש ערכים חדשים בלי לאבד את הישנים, ובלי להקהות את התודעה של סולדאריות וזהות משותפת. המוני היהודים המזרחיים מוסיפים היו לדבר בניבים מקומיים מעורבים בעברית, ושמו על דבקתם ביהדות. הואיל ומשוללת היתה ההגירה הזאת לישראל אותם כוחות שהיו יכולים וחייבים לשמש לה עילית, קוראים לה "הגירה בלי ראש".

קרע זה מסתבר מן העובדה שהעקירה חלה בעיצומו של משבר התמורה. אפשר שעם הזמן היו שכבות העילית המתהוות חוזרות אל היהדות, בעוד אשר השכבות העממיות היו מסתגלות לעולם המודרני ומחדשות בכך את אחדותה של הקהילה. אבל לא כך נפל דבר, והתפכחות זו של בעלי זכויות-היתר היא בלי ספק אחד הסימנים לירידתה של היהדות המזרחית, או לפחות מסימני הועזועים הפוקדים אותה כיום. היהודים שגורשו מספרד יתרון היה להם עלינו בכך שהיתה להם אותה אחדות של תרבות ואמונה, והיו להם מורי-דרך רוחניים מן הגדולים ביותר שידעה היהדות, בן-זמן שאנחנו עודנו יצורי-כלאיים, אכולי ספקות, מחפשים דרכם ותוהים על עצמם.

במשבר הנוכחי שלנו לא קמו לנו אישים שאפשר להשוותם לאברבנאל או לדון יוסף נשיא. ממש כמו שלא היתה בתוכנו תנועה קיבוצית שתמלא לגבינו תפקיד שאפשר להשוותו לזה שמילאה הציונות לגבי היהודים של אירופה המזרחית.

בינתיים הרי בגלל הקרע הזה חייב חלק גדול מן היסודות הירודים ביותר שב"עדות המזרח" להתאים עצמו פתאום בישראל לעולם של המאה העשרים. תהליך זה של התמערבות, שהיה אבולוציוני בפזורה היהודית, מקום שם היו בני האדם משתנים בתוך עדתם מפני שרצו בכך, בישראל הוא מתנהל בקצב מזורז ובתנאים קשים. העקירה גוררת אחריה את שברון הדפוסים המסורתיים של המשפחה ושל הקהילה בטרם תהיה שהות להופעתם של דפוסי-חילופים בתוך עדת-המוצא.

הפארטיקולריזם העדתי עודנו חזק בישראל, ולעתים קרובות נדמה לי שיהודי-המזרח עדיין עומדים כאן בצביון שניטל מאבות-אבותי לפני חמישים שנה, מפני שחסרות להם האפשרויות שהיו לנו. חסרה להם אותה קרקע של פגישה ומיזוג, אותה תקופה של למידה שניתנה לנו במצרים. אפילו בחוגים שזכו לחינוך טוב ולמידה של רווחה, רבים הם הנוטים לחיות חיים המכונסים בתוך עדת-המוצא שלהם. רבת-משמעות היא העובדה שלפי המפקד של 1962 התרבו הנישואים בין העדות מ-5% ל-15%. אבל סיפרה זו היא נמוכה בכל-זאת אם נזכור שהדברים אמורים בעיקר בנוער שגדל כבר בישראל.

בחברה טכנולוגית, דוגמת זאת שלקראתה מתקדמת ישראל, קורה תכופות שאבות-משפחה, שהיו מוצאים מחייתם כאומנים זעירים או כשכירי-שכר, אין ביכולתם למצוא לעצמם סידור כלכלי, ובמשפחות מרובות-נפשות הרי הילדים הם בעיקר הסובלים מפיגור זה. דבר זה מביא בהכרח למידה של דימוראליזציה, למעין נסיגה — זמנית, בלי ספק — לעומת רוח הפעילות שפיעמה, לפחות בקהילות העירוניות של המזרח, לפני הפיזור החדש.

רק שתי עדות באו עם שכבות העילית שלהן, התימנית והעיראקית. אבל ה"מורי" התימני אינו מכיר את העולם המודרני במידה שתספיק לו להדריך בו את צאן-מרעיתו, ואילו העדה העיראקית — אף כי יש בה יסודות בעלי תרבות מערבית טובה — הרי הללו מאבדים מייעלותם מתוך שהם נשארם מסוגרים בתחומי עדתם. זאת ועוד: בישראל נתקלו העדות הספרדיות-המזרחיות בתרבות המיוסדת על המורשת של מזרח-אירופה, בעוד שרבות מן העדות המזרחיות שומרות אמונים לדפוסי היהדות המופרים להן ולתרבות מערבית-לאטינית. כמה מאזרחי ישראל שמוצאם ממזרח-אירופה לא היו חושדים כלל, למעשה, בקיומן של הקהילות היהודיות במזרח. ממש כמו שהללו תכופות לא נתנו דעתן כמעט על היהדות האירופית. קבוצות אלו, שההיסטוריה הפרידתן, חסרות היו אותה קרקע משותפת של תרבות אחת, שעליה צומחים ומתגבשים כיום קיבוצים יהודיים באמריקה הצפונית והדרומית כמו גם באירופה, ואשר כמוה הסתמנה גם במצרים. החיים-בצוות אך מתחילים עתה בישראל, והם מקיפים קשת-עדות עצומה הרבה יותר מאשר בכל מקום אחר בעולם. תחייתה של ישראל מומנת את האפשרות, זו פעם ראשונה מאז ימים רבים, ליצור

את הציביליזציה הזאת, אך זו מצטיירת בדמות מפתיעה של סימביוזה יהודית-יהודית מורכבת. כל אלה שפה הורגלו לראות עצמם כעם אחד בזכותם של אברהם, יצחק ויעקב, עומדים נבוכים ונדהמים נוכח השוני שחוללו תנאים היסטוריים, תרבותיים וחברתיים.

הפאראדוקס שבמדינת-ישראל, וההימור העצום המתגלם בה, מתבטאים בכך שבעוד אשר בפזורה היהודית היו חולמים על שיבתם של ישראל לאדמתם הרי כאן נתקל כל אחד קודם-כל ביהודים אחרים, המטרידים את מנוחתו ונראים לו משונים, אם לא זרים. כל אחד מאתנו אין לו ברירה אלא ללמוד להכיר אצל האלמונים האלה מאתמול את דמות עמו שלו.